

Torben Hviid Nielsen

„Det civile samfund“.

Begreb og organisation, politik og moral¹

Begrebet „civilt samfund“ har de sidste årtier forrykket den politiske debat fra spillet til scenen, fra magtkampen til magtens grænser og fra den realpolitiske rutine til et quasi-konstitutionelt niveau.

De sidste ti-års „etik-bølge“ har baggrund i samme samtids- og modernitetskritik som interessen for „det civile samfund“. Moralens sfære kan dog ikke reduceres til det civile samfund og ingen speciel (nærheds)moral kan generaliseres fra det civile samfund til samfundet i øvrigt. Samspejlet mellem begreberne „offentlighed“ og „livsverden“ er måske bedre egnet til at give „det civile samfund“ en moderne mening end det traditionsrige ord selv.

Indledning

Begreberne „bæredygtig udvikling“ og „civilt samfund“ har de sidste ti-år forrykket dele af den politiske debat fra spillet til scenen, fra magtkampen til magtens grænser og dermed også fra den realpolitiske rutine til et quasi-konstitutionelt niveau.

Bæredygtig udvikling nybestemmer samfundets relation til naturens ressourcegrundlag efter at grænserne for vækst er blevet uomgængelige. Og det civile samfund er hentet fra en upåagtet tilværelse i teoriehistorien for at genbestemme grænserne for statens og markedets legitime omfang. Tilsammen har de to begreber således sat samfundets naturgrundlag og differentieringen i institutioner på den politiske debats dagsorden. Det fælles emne er politikens rammebetingelser, ikke den konkrete policy.

Det civile samfund problematiserer grænserne for staten og markedet som systemintegratorer - ikke blot politikens magtkamp og økonomiens fordeling. Temaet er derfor grænser for magt og relationen mellem magtform og mennesketype som i det 18. århundredes konstitutionelle debat. Men fokus er fordelingen af magt mellem samfundets institutioner - ikke blot mellem statens grene. Emnet

er den samfundsmæssige magts moderne tredeling - ikke blot den politiske magts gamle tredeling. I centrum står stat, marked og civilt samfund som samfundsmæssige integrationsmekanismer og organisationsformer - ikke blot den lovgivende, udøvende og dømmende magt som grene af staten.

Den nye genbrug af begrebet civilt samfund trækker på flere selvstændige teoriehistoriske kilder. Bag alle terminologiske forskelle har det civile samfund altid været sociologiens specielle genstand og *raison d'être*. Fra liberalismens fædre, Adam Ferguson og Adam Smith, stammer bestemmelsen af det civile samfund som en selvstændig, normreguleret sfære ved siden af markedets egeninteresser og usynlige hånd. Og fra den marxistiske tradition, specielt Antonio Gramscis *Fængselsnotater*, stammer forståelsen af det kulturelle hegemonis etablering via det civile samfund.

Sociologien, liberalismen og marxismen betoner henholdsvis organisationsform, moralsk indhold og kulturel betydning. Men tilsammen bestemmer de det civile samfund som et alternativ til både markedets egeninteresse og statens tvangsmæssige autoritet. Det civile samfund er alternativ eller supplement til

Torben Hviid Nielsen

„Det civile samfund“.

Begreb og organisation, politik og moral¹

Begrebet „civilt samfund“ har de sidste årtier forrykket den politiske debat fra spillet til scenen, fra magtkampen til magtens grænser og fra den realpolitiske rutine til et quasi-konstitutionelt niveau.

De sidste ti-års „etik-bølge“ har baggrund i samme samtids- og modernitetskritik som interessen for „det civile samfund“. Moralens sfære kan dog ikke reduceres til det civile samfund og ingen speciel (nærheds)moral kan generaliseres fra det civile samfund til samfundet i øvrigt. Samspejlet mellem begreberne „offentlighed“ og „livsverden“ er måske bedre egnet til at give „det civile samfund“ en moderne mening end det traditionsrige ord selv.

Indledning

Begreberne „bæredygtig udvikling“ og „civilt samfund“ har de sidste ti-år forrykket dele af den politiske debat fra spillet til scenen, fra magtkampen til magtens grænser og dermed også fra den realpolitiske rutine til et quasi-konstitutionelt niveau.

Bæredygtig udvikling nybestemmer samfundets relation til naturens ressourcegrundlag efter at grænserne for vækst er blevet uomgængelige. Og det civile samfund er hentet fra en upåagtet tilværelse i teoriehistorien for at genbestemme grænserne for statens og markedets legitime omfang. Tilsammen har de to begreber således sat samfundets naturgrundlag og differentieringen i institutioner på den politiske debats dagsorden. Det fælles emne er politikens rammebetingelser, ikke den konkrete policy.

Det civile samfund problematiserer grænserne for staten og markedet som systemintegratorer - ikke blot politikens magtkamp og økonomiens fordeling. Temaet er derfor grænser for magt og relationen mellem magtform og mennesketype som i det 18. århundredes konstitutionelle debat. Men fokus er fordelingen af magt mellem samfundets institutioner - ikke blot mellem statens grene. Emnet

er den samfundsmæssige magts moderne tredeling - ikke blot den politiske magts gamle tredeling. I centrum står stat, marked og civilt samfund som samfundsmæssige integrationsmekanismer og organisationsformer - ikke blot den lovgivende, udøvende og dømmende magt som grene af staten.

Den nye genbrug af begrebet civilt samfund trækker på flere selvstændige teoriehistoriske kilder. Bag alle terminologiske forskelle har det civile samfund altid været sociologiens specielle genstand og *raison d'être*. Fra liberalismens fædre, Adam Ferguson og Adam Smith, stammer bestemmelsen af det civile samfund som en selvstændig, normreguleret sfære ved siden af markedets egeninteresser og usynlige hånd. Og fra den marxistiske tradition, specielt Antonio Gramscis *Fængselsnotater*, stammer forståelsen af det kulturelle hegemonis etablering via det civile samfund.

Sociologien, liberalismen og marxismen betoner henholdsvis organisationsform, moralsk indhold og kulturel betydning. Men tilsammen bestemmer de det civile samfund som et alternativ til både markedets egeninteresse og statens tvangsmæssige autoritet. Det civile samfund er alternativ eller supplement til

marked og stat, dets mennesketype er hverken homo econominus eller homo politicus. Til gengæld er det civile samfund intetsteds dominerende samfundsmæssig organisationsform.

Polemik, intuition og flertydighed

Som et klassisk begreb med fornyet betydningsindhold er det civile samfund forlenet med både traditionens pondus og samtidens åbenhed. Og begrebets righoldige konnotationer, vekslende associationer og negative bestemmelse, dets polemiske og afgrænsende karakter, er væsentlige forudsætninger for dets store udbredelse og almene accept i de sidste årtier.

I Den kolde Krigs sidste fase blev det civile samfund fælles nøglebegreb for systemkritikere i Vest og Øst. Det civile samfund var både dissidenternes alternativ til den totalitære etatisme i Øst og skeptikernes alternativ til den ansvarflygtende, kostbare og ineffektive velfærdsstat i Vest, dvs. den strategiske ansats til en „ny“ konvergerende samfundsmodel, en ny syntese af de bedste sider af Vestens kapitalisme og Østens kommunisme (Wolfe, 1989).

Hvis Murens fald kun var ensbetydende med liberalismens og markedets sejr over kommunismen og staten, er denne dobbelte polemik nu overlevet historie. Men udviklingen siden 1989 kan også forstås som en yderligere bekræftelse på det civile samfunds kritiske indsigter. I Øst er det blevet tydeligt, at markedet ikke er et naturligt eller naturgroet alternativ, der står beredt eller vokser spontant frem, når staten falder eller visner bort.² Også markedet er kultur og forudsætter en kontraktret, et civilt samfund. Og i Vest har velfærdsstatens vedvarende overloading med forventninger og krav

og deraf følgende fiskale problemer yderligere bekræftet, at statslig omfordeling ikke kan være det eneste alternativ til markedets uligheder. Som alternativ til den gamle statskommunisme og det nye sorte „marked“ i Øst såvel som velfærdsstat og nyliberalisme i Vest rummer det civile samfund altså en firfoldig realpolitisk kritik.

Uafhængigt af hvordan Murens fald forstås, udtrykker det civile samfund dog en god, normativ intuition om den sociale ingeniørkunst og systemintegrations begrænsninger. Begrebet genopliver således den klassiske franske sociologis indsigt i, at fælles normer er en forudsætning for et socialt bånd, og den tidlige tyske sociologis betoning af, at Gemeinschaft er en forudsætning for Gesellschaft. Og den nye genbrug beriger og uddyber disse klassiske indsigter med nye begrundelser. Fra pædagogikken og socialisationsteorien stammer indsigten i, at en stabil personlighedsdannelse forudsætter et minimum af nærhed og gensidighed. Fra moralfilosofien stammer indsigten i, at evnen til standpunktskift og dialog er en forudsætning for almene og gyldige normer. Og nyere politologi har bidraget med indsigten i, at også deltagelse er et væsentligt element i demokratiet.

Det civile samfund er således også et teoretisk alternativ til vægtige positioner i tidens akademiske debat som systemteoriens uddifferentiering af samfundet i kybernetiske subsystemer (Luhmann, 1993) og magtkritikkens diagnose af den gennemtrængende mikro-magt (Foucault, 1979).

Den sande polemik og gode intuition sammenfattes dog i et åbent og flertydigt begreb, et konvergenspunkt for de forskellige standpunkter.

Bestemmelsen af det civile samfunds domæne eller omfang veksler således fra

intimsfæren og familien over de frivillige organisationer og nye sociale bevægelser til offentligheden. Dets indhold bestemmes fra forskellig hold som anarkistisk, liberalt pluralistisk og aristotelisk kommunitaristisk (Taylor, 1991). Og det transhistoriske begreb forener eller forsoner det regressivt og det progressive, fortid og fremtid. Konkretiseringer spænder fra de gamle agrarsamfund til den nye globale og elektroniske landsby. Som hos Ferguson og Smith postulerer denne overhistoriske brug af begrebet en grundlæggende kontinuitet fra traditionens agrarsamfund til den moderne verdens „rest“ af socialintegration mellem stat og marked. Den Hegelianske forståelse af det civile samfund som specifikt moderne, betinget af staten og markedet og knyttet til rettigheder og friheder, som ikke fandtes i traditionens førmoderne samfund, er helt fraværende.

Antropologer har det sidste ti-år generaliseret det civile samfunds geografiske rum ud over de vestlige samfund på en tilsvarende måde. At „civil society debates hitherto have been too narrowly circumscribed by modern western models of liberal-individualism“ er således redaktørens vigtigste lærdom af en antologi, hvis bidrag spænder fra amerikanske mormoner over dagens kinesiske landsbyer til Islam i Tyrkiet og Ruslands arktiske „frontier“ (Hann og Dunn, 1996: 3).

En idealtipe og dens kritikere

Det åbne begreb med de mange konnotationer er vel en forudsætning for ordets mode-status og Sesam-karakter (Tester, 1992). Et så vidtfavnende ord med positive konnotationer for liberale, værdikonservative og det nye venstre såvel som Paven og befrielses-teologien kan dog ikke være noget klart defineret begreb - om ét begreb overhovedet (Walzer, 1990; 1991).

Enheden af sand polemik, god intuition og åben flertydighed illustreres i en idealtypisk modstilling af „Stat, civilt samfund og marked som organisationsformer“, som jeg nedskrev i 1984 (jf. Nielsen, 1988, se figur 1).

Den dobbelte polemiske brod mod stat og marked illustreres i parallelstillingen af stat og marked som fremmedbestemte af interesser - i kontrast til det civile samfunds selvregulering gennem behov. Standpunktets tvetydighed fremvises i de tre felter, der gengiver både en positiv selvforståelse og en negativ kritik. Og den uindløste moralske intuition udstilles i det tomme felt, der skal sammenfatte det civile samfunds moral mellem solidaritet og ansvar.

To sæt af senere kritikere illustrerer både begrænsninger i den organisations-sociologiske figur og spændvidden i debattens standpunkter.

Figur 1.

	Relationstype	Formidlere	Bestemmelse	Organisation	Samværsform	Moral
Stat	Lovgivning/ Bureaukrati	Professioner	Fremmedbestemmelse gennem interesser	Stat (formynderi)	Fællesskab (Tvang)	Solidaritet (Uansvarlighed)
Civilt samfund	Gensidighed	Netværk	Selvregulering af behov	Civilt samfund	Selvbærende processer	
Marked	Bytte	Penge	Fremmedbestemmelse gennem interesser	Marked (Anarki)	Individualitet (Egoisme)	Ansvar (Usolidaritet)

Heine Andersen har kritiseret den grundlæggende bestemmelse af det civile samfund som en egen organisationsform, „et samfund, en helhed med en egen sammenhæng, organisering og dynamik“. Denne bestemmelse reducerer ifølge Andersen begrebets „normativ-programmatiske betydning“, henvisningen til noget „der ikke er, men burde komme, ... og tjener som en løsen, der symboliserer forhåbninger om ægte, forpligtende fællesskaber, ubesmittet af økonomiske interesser og politisk tvang“ (Andersen, 1994: 15). Også Lars Skov Henriksen har anfægtet om det overhovedet er muligt at bestemme det civile samfund „som en (sociologisk) idealtypisk samfundsmæssig organisationsmåde“ (Henriksen, 1994: 364). Det civile samfunds oprindelige „distinkt politiske karakter“ går tabt i min sociologiske fortolkning af begrebet (Henriksen, 1994: 358). Erik Christensen har begrundet en lignende kritik i moralfilosofiske termer med inspiration fra K. E. Løgstrups spontane livsytring (Christensen, 1990: 207f).

De tre principielt sammenfaldende kritikker er delvist udtryk for at debatten om det civile samfund har ændret horisont i løbet af det sidste ti-år. Andersen og Henriksen forholder sig selvbesindende og reflektivt til senere brug og misbrug af begrebet, mens min artikel var et tidligt og programmatisk defensorat for begrebets relevans. I al fald deler (og delte) jeg den normative intention med mine kritikere. Hensigten med at argumentere for det civile samfund som en selvstændig organisationsform var netop at fastholde dets normative-politiske anderledeshed og mulighed i en konjunktur, hvor stat og marked havde grebet om sig og dominerede debatten som var de enerådende organisationsformer (jf. Hernes, 1978; Lindblom, 1977). Rendyrknin-

gen af de tre organisationsformer som idealtyper havde - trods figurens indtryk af en organisatorisk funktionalisme - en klar normativ og politisk intention. Og tekstens hovedproblemstilling er da også den konfliktfulde koordination mellem de tre organisations- og motivationstyper - ikke deres funktionelle samspil.

Den organisations- eller institutions-teoretiske tilgang fører dog til to interne begrænsninger. Idealtypene om „stat“ og „marked“ sammenfatter - som hos Max Weber og Adam Smith - dominerende organisationsformer på realhistorisk fremmarch, mens det civile samfund fastholder et normativt ideal på realhistorisk retur. Figurens mod- eller ligestilling af tre organisationsformer som „idealtyper“ til trods for at de to koloniserer eller fortrænger den tredje, kan derfor give et fejlagtigt funktionalistisk indtryk af harmoni mellem de tre. Yderligere fører analogien til markedet i statens idealtipe til at bureaukratiet rendyrkes og overbetones på demokratiets bekostning. Den moderne stats dobbelthed af demokrati og bureaukrati går således tabt. Og genbrugen af det gamle begreb til at bestemme en „ny“ (ikke blot statslig) politik fører paradoksalt nok til at statens demokratiske aspekt forsvinder. Staten er ikke kun bureaukrati - og det civile samfund er ikke demokratiets eneste organisationsform.

Et andet sæt af kritikker tager realismens parti imod idealtypens overdrevne og idealistiske (eller moralistiske) forventninger til det civile samfunds normative indhold.

Empirisk samfundsforskning reducerer alt for ofte det civile samfund til anvendt „model“ eller „målestok“ for familien, frivillige organisationer eller lignende (jf. for eksempel Bakke, 1990; Klausen, 1989; NOU, 1988; Selle, 1992). Det forudseelige og uundgåelige

resultat af et sådant forskningsdesign er, at den grumsede virkelighed ikke lever op til den platoniske models renhed. Og den konstaterede afvigelse følges som oftest af kritik af modellen, der er for idealistisk til virkeligheden, virkeligheden, der er for realistisk til modellen - eller begge. Uoverensstemmelsen mellem modelplatonismen og den begrebsløse empiri bidrager dog ikke i sig selv til øget forståelsen af nogen af de to. Afvigelsen er og bliver en (tauto)logisk og indholdstom konsekvens af den valgte metode. Hvis en idealtipe reduceres til model eller spejl af virkeligheden, forvrænges dens normativitet samtidig til idealisme.

Retssociologer og jurister har kritiseret „idealtypen“ for en (naiv) „idealisme“ på vegne af det forventede moralske indhold i det civile samfund. Som lovløst og ureguleret kan det civile samfund lige så godt fyldes af vilkårlighed, forskelsbehandling og vold som af gensidig nærhed og selvregulerede behov. „Det kanske tom är så att dessa motsättningar är starkare i det civile samhället än i lönearbetet, på marknaden och i staten“ (Wiederberg, 1986: 38). Kritikken retter sig altså ikke mod normativiteten som sådan, men mod dens forventede eller postulerede positivitet. Michel Foucaults begreb om „mikro-magt“ peger med sin samtidige fornægtelse af et magttomt rum og det civile samfund på samme problematik (jf. også Dalberg-Larsen, 1984).

Idealtypen illustrerer den gode variant af det civile samfunds moral. Kritikken påpeger således en reel mulighed og fare for normativ idealisme. Men den realistiske indsigt i, at et ureguleret område uden for staten og markedet kan fyldes med alt andet end gensidighedens gode moral, er ikke samtidig en kritik af „idealtypen“. Organisatoriske forhold kan kun fremme en motivation - aldrig garantere at den

efterleves. Figurens reduktion af normreguleringen i det civile samfund til etik uden jura svarer i øvrigt til reduktionen af staten til bureaukrati uden demokrati.

Civilt samfund, moral og livsverden

Statens og markedets tiltagende formindskelse af det civile samfunds rum og omfang har samtidig reduceret moralen og de normstyrende handlingers betydning. Og ifølge systemteoretikeren Niklas Luhmann har denne udvikling nu nået det punkt, hvor den er slået over i en „Paradoxie die Motivation“. „Den moralske motivation ophører af sig selv, når forkastelige handlinger kan få gode følger, således som det 17. og 18. århundredes økonomer forsikrer os om, og når de bedste hensigter omvendt kan udarte til det værste, således som vi oplever i politikken“ (Luhmann, 1990: 28). Luhmann drager selv den tilsyneladende realistiske konsekvens at overlade den samfundsmæssige styring mest muligt til de autopoe-tiske systemer og dermed reducere eller overflødig gøre samfundsmoralen tilsvarende. Ole Thyssens bidrag til en „kynisk etik“ følger samme tankegang (Thyssen, 1995). Andre har søgt svaret på motivationens paradoks i strukturelle reformer, der gen- eller nyetablerer motivationen for moral og etik i det civile samfund.

De sidste ti-års „etik-bølge“ og renaissance for moralen er et andet udtryk for samme samtids- og modernitetskritik som interessen for det civile samfund (jf. Carleheden og Bertilsson (ed.), 1995). Begge tilstræber en samfundsmæssig organisering, hvor forfølgelsen af rationelle egeninteresser ikke sker på bekostning af det fælles bedste og „fangens dilemma“ således ikke gør sig gældende (jf. Nielsen, 1994). Begge søger en syntese, hvor god moral har genklang i samfundets

motivation og fører til et fælles gode, hvor en individuel Kantiansk „moralität“ og en samfundsmæssig Hegeliansk „Sittlichkeit“ går mest muligt restløst op i hinanden.³ Men fordrer eller fremmer det civile samfund en egen moraltype? Er det civile samfund morals særlige område og kan moralen generaliseres herfra til det øvrige samfund?

I min artikel fra 1984 (jf. Nielsen, 1984; 1998) står feltet for det civile samfunds moral gabende tomt. Den klassiske moralfilosofis værktøjskasse, utilitarister, deontologer, kontrakt-teoretikere etc., rummede ingen tidssvarende løsning. Men etik-bølgen har siden markedsført en ny-aristotelisk „dydsmoral“ og „nærheds-etikken“ som mulige kandidater. For MacIntyre er dydsmoralen det eneste alternativ til modernitetens forfald i nihilisme og det sidste forsøg på at redde enheden af etisk indhold og sociologisk form (MacIntyre, 1984). Og Levinas søger gennem „sporet“ at generalisere ansigt-til-ansigt etikens nære erfaring, således at den også er gyldig norm for samfundsmoralen (Levinas, 1991).

I en moralfilosofisk pendat til den organisations sociologiske artikel fra 1984 har jeg nylig argumenteret for, at en samfundsmoral på modernitetens betingelser kun kan begrundes intersubjektivt og proceduralt, dvs. norm- og indholdstomt (Nielsen, 1996). Argumentationen er således på linje med Jürgen Habermas' begrundelse for diskursetikken (Habermas, 1983) og Jean L. Cohen og Andrew Aratos sammentænkning af civilt samfund og diskursetik (Cohen og Arato, 1992). En moderne samfundsmoral forudsætter erfaringer, motivation og resonans fra det civile samfunds livsverden. Men moralens sfære kan ikke reduceres til det civile samfund - og ingen speciel (nærheds)moral kan generaliseres

fra det civile samfund til samfundets øvrige institutioner. Moralens er kun en af samfundets integrationsmekanismer - og etikken kun en af den praktiske fornufts former. Såvel den formaliserede ret som den individuelle moral er uddifferentieret fra etikken.

I forsøgene på at sammentænke Egos frihed med Alters nødvendighed, når de to moralfilosofiske modpoler, eksistentia-lismen og fundamentaletikken, begge tankekonsekvent frem til det civile samfunds forudsætninger. Sartres problematik er, at situere Egos ontologiske frihed i samfundets praksis-træge-felt (Sartre, 1986). Og Havel og Levinas' problematik er, at formidle Alter og ansvarets primære relation tilbage til Ego (Havel, 1990; Levinas, 1991). Men de to problematikker er grundlæggende samme problem og forsøgenes implicite budskab det samme: Et fælles rum, en mødeplads, for Egos frihed og Alters nødvendighed må opfylde det civile samfunds betingelser. Hos Sartre er det civile samfunds gensidighed en forudsætning for at situere moral uden frihedstab.⁴ Og for Havel er rekonstruktionen af den før-politiske, „naturlige“ verden en tilsvarende forudsætning.⁵ For begge er frihedernes forening i en autentisk etik et „imaginært projekt“, der peger på det civile samfunds forudsætninger - ikke en situerbar „eksistentiel realitet“.

Dydsmoralen og fundamentaletikkens generalisering af ansigt-til-ansigt relationen til samfundsmoral modsvarer ophøjelsen af det civile samfund til samfundet overhovedet. Men den sande intuition og den gode intention udarter i det moderne til overbelastede forventninger til både moralen og „det civile samfund“ - og dermed i sin konsekvens til voluntaristisk moralisme.

I et forord fra 1992 til den engelske oversættelse af *Borgerlig Offentlighed*

knytter Jürgen Habermas „offentlighedsbegrebet“ til det senere udviklede begreb om „livsverden“. Med selvkritisk brod sammenfatter han, at en politisk fungerende offentlighed kræver mere end den konstitutionelle stats institutionelle garantier, „the supportive spirit“ fra kulturelle traditioner, socialiseringsformer, politisk kultur og en befolkning der er vant til frihed er andre forudsætninger“. Og netop disse forudsætninger diskuteres nu, skriver Habermas videre, under rubrikken „the rediscovery of civil society“ (Habermas, 1992a: 453). For dissidenterne i Øst voksede den nye ordens infrastrukturer ud af det civile samfund. „Revolutionen blev sat i gang af frivillige sammenslutninger i kirkerne, menneskerettighedsgrupper og økologiske og feministiske grupper, mod hvis latente indflydelse den totalitære offentlighed kun kunne stabilisere sig med vold.“ Og i Vest er problematikken „om, og i hvilken udstrækning en offentlighed, der er domineret af massemediernes, giver det civile samfund en realistisk chance for ... at skabe forandringer i det spektrum af værdier, emner og fornuftformer der bestemmes af mediernes, at åbne dem op på en innovativ måde og afskærme dem kritisk“ (Habermas, 1992a: 455).

Det civile samfund er således blevet nøgleord også for debatten om offentlighedens forudsætninger. Men Habermas har alligevel søgt forgæves efter en klar definition af begrebet⁶ og blandt andet derfor fastholder han, at „begrebet om en offentlighed i den politiske sfære stadig er det bedst egnede analytiske perspektiv at forstå problemet i“ (Habermas, 1992a: 455). Habermas deler altså nu indsigten i, at den konstitutionelle stats institutionelle garantier ikke er en tilstrækkelig forudsætning for en fungerende offentlighed med „det civile samfunds“ fortalere. In-

stitutioner og organisering kan alment motivere, men ikke garantere for adfærd og moral. Blandt andet derfor findes der ingen nødvendig symmetri, syntese eller fitness mellem en samfundsmæssig organisationsform og en privat moraltype. Efter denne revision er samspillet mellem begreberne „offentlighed“ og „livsverden“ måske bedre i stand at give det civile samfund en moderne mening end det traditionsrige ord selv?

Noter

1. Redaktionen har bedt om et retrospektivt blik, en slags status, med udgangspunkt i den programmatisk artikel „Stat, civilt samfund og marked som organisationsformer“ fra *Samfundøkonomen*, 1984, nr. 3, pp. 4-11. Artiklen bygger på foredrag ved LOS-senter i Bergen og Roskilde Universitetscenter, som Erik Oddvar Eriksen og Håkan Arvidsson foranledigede. Tak også til Karin Hansen og Birthe Siim, der som gæstereaktører fik mig til at skrive artiklen til *Samfundøkonomen*. Gennem årene har også Michael Bruun Andersen, Thomas Boje, Niels Ole Finneman, Örn Johnsson, Kurt Klaudi Klausen, Peter Madsen, Kirsten Rytter, Francis Sejersted og Lars Torpe m. fl. været partnere i en fortsat dialog om det civile samfunds begrænsninger og styrker.
2. Jf. også *Financial Times* Oct. 13, 1994. „The process of nationalising losses and privatising profits is widespread throughout the former Soviet bloc but has been most blatant in countries such as Bulgaria or Romania where continuing influence of former communists, coupled with the weakness of the law and the inexperience of civil society has been most pronounced.“
3. Sammenhængen mellem etik og civilt samfund kan også illustreres negativt. Hos systemteoretikeren Niklas Luhmann fører samfundets differentiering til både det civile samfund og den individuelle morals tendentielle overflødiggørelse (Luhmann, 1990; 1993). Og den sene Michel Foucaults tanker om (antikkens) moral som selvkontrol eller selvbesindelse (Foucault, 1986) stødte umiddel-

- bart mod hans tidligere strukturanalyser af den kropsliggjorte mikro-magt (1979).
4. Den posthume *Etik* er det nærmeste Sartre kommer formuleringen af en almen etisk maksime. Grundlaget for at træffe valget om at hjælpe er her „at verden skal indeholde en uendelighed af frie fremtider, endelige fremtider, af hvilke hver enkelt kan projiceres ud af den frie villen, og opretholdes indirekte af de andres villen.“ Og maksimen for handlingen er „at gøre således at en mangedimensional fremtid kommer stadig til verden, at erstatte den lukkede og subjektive totalitet som et enhedsideal med en åben forskellighed af løsgørelser“ (Sartre, 1986:170).
  5. Havel's program for det civile samfunds anti-politik vil „genoprette den naturlige verden som politikens egentlige område... rehabiliterer menneskets personlige erfaring som den primære tingenes målestok... sætte moralen over politikken og ansvaret over hensigten, give det menneskelige fællesskab dets betydning tilbage“ (Havel, 1990: 120).
  6. Jf. også bestemmelserne i *Faktizität und Geltung*. „Bisher war allgemein die Rede von der politischen Öffentlichkeit als einer Kommunikationsstruktur, die über ihre zivilgesellschaftliche Basis in der Lebenswelt verwurzelt ist“ (1992b: 435). „Die Zivilgesellschaft setzt sich aus jenen mehr oder weniger spontan entstandenen Vereinigungen, Organisationen und Bewegungen zusammen, welcher die Resonanz, die die gesellschaftlichen Problemlagen in den privaten Lebensbereichen finden, aufnehmen, kondensieren und lautverstärkend an die politischen Öffentlichkeit weiterleiten. Den Kern der Zivilgesellschaft bildet ein Assoziationswesen, das problemlösende Diskurse zu Fragen allgemeinen Interesses im Rahmen veranstalteter Öffentlichkeiten institutionalisiert“ (pp. 443-444).

Litteratur

- Andersen, Heine (1994). „Det civile samfund i teoretisk lys“, *Social Kritik*, Nr. 29, pp. 14-28.
- Arvidsson, Håkan, Lennart Berntson og Lars Dencik (1994). *Modernisering och välfärd. - om stat, individ och civilt samhälle i Sverige*, Stockholm: City University Press.
- Bakke, Marit (1990). „Medier og kultur“, pp. 11-118 i Ulla Carlsson (ed.), *Medier, Människer, Samhälle*, Nordicom-Nytt.
- Carleheden, Mikael og Margareta Bertilsson (ed.) (1995). *Det goda livet. Etik i det (post)moderna samhället. Om renässansen för en borttappad disciplin*, Stockholm: Brutus Östlings Bokforlag.
- Christensen, Erik (1990). *Nye værdier i politik og samfund - paradigmeskift og kulturbrydninger*, Høbjerg: Forlaget Hovedland.
- Cohen, Jean L. og Andrew Arato (1992). *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Dalberg-Larsen, Jørgen (1984). *Retsstaten, velfærdsstaten og hvad så? - Sammenhænge mellem retsudvikling og samfundsudvikling set i et retssociologisk perspektiv*, København: Akademisk forlag.
- Financial Times* (October, 13. 1994). „Plenty of hurdles remain“.
- Foucault, Michel (1979). *Discipline and Punish*, New York: Vintage Books.
- Foucault, Michel (1986). *Njutningarnas bruk. Sexualitetens historia II.*, Söndertälje: Gidlunds Bokforlag.
- Habermas, Jürgen (1983). *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (1992a). „Further Reflections on the Public Sphere“, pp. 421-457 i Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Habermas, Jürgen (1992b). *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hann, Chris og Elizabeth Dunn (ed.) (1996). *Civil Society. Challenging Western Models*, London and New York: Routledge.
- Havel, Vaclav (1990). „Politikk og samvittighet“, *Forsøk på a leve i sannhet. Essays og taler 1977-1990*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Henriksen, Lars Skov (1994). „Det civile samfund: Tilbage til politisk filosofi“, *Norsk Statsvitenskapeligt Tidsskrift*, nr. 4, pp. 357-374.
- Hernes, Gudmund (red.) (1978). *Forhandlingsøkonomi og blandingsadministrasjon*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Klausen, Kurt Klaudi (1989). „Den tredje sektor. Frivillige organisationer mellem stat og mar-

- bart mod hans tidligere strukturanalyser af den kropsliggjorte mikro-magt (1979).
4. Den posthume *Etik* er det nærmeste Sartre kommer formuleringen af en almen etisk maksime. Grundlaget for at træffe valget om at hjælpe er her „at verden skal indeholde en uendelighed af frie fremtider, endelige fremtider, af hvilke hver enkelt kan projiceres ud af den frie villen, og opretholdes indirekte af de anderes villen.“ Og maksimen for handlingen er „at gøre således at en mangedimensional fremtid kommer stadig til verden, at erstatte den lukkede og subjektive totalitet som et enhedsideal med en åben forskellighed af løsgørelser“ (Sartre, 1986:170).
  5. Havel's program for det civile samfunds anti-politik vil „genoprette den naturlige verden som politikens egentlige område... rehabiliterer menneskets personlige erfaring som den primære tingenes målestok... sætte moralen over politikken og ansvaret over hensigten, give det menneskelige fællesskab dets betydning tilbage“ (Havel, 1990: 120).
  6. Jf. også bestemmelserne i *Faktizität und Geltung*. „Bisher war allgemein die Rede von der politischen Öffentlichkeit als einer Kommunikationsstruktur, die über ihre zivilgesellschaftliche Basis in der Lebenswelt verwurzelt ist“ (1992b: 435). „Die Zivilgesellschaft setzt sich aus jenen mehr oder weniger spontan entstandenen Vereinigungen, Organisationen und Bewegungen zusammen, welcher die Resonanz, die die gesellschaftlichen Problemlagen in den privaten Lebensbereichen finden, aufnehmen, kondensieren und lautverstärkend an die politischen Öffentlichkeit weiterleiten. Den Kern der Zivilgesellschaft bildet ein Assoziationswesen, das problemlösende Diskurse zu Fragen allgemeinen Interesses im Rahmen veranstalteter Öffentlichkeiten institutionalisiert“ (pp. 443-444).

Litteratur

- Andersen, Heine (1994). „Det civile samfund i teoretisk lys“, *Social Kritik*, Nr. 29, pp. 14-28.
- Arvidsson, Håkan, Lennart Berntson og Lars Dencik (1994). *Modernisering och välfärd. - om stat, individ och civilt samhälle i Sverige*, Stockholm: City University Press.
- Bakke, Marit (1990). „Medier og kultur“, pp. 11-118 i Ulla Carlsson (ed.), *Medier, Människer, Samhälle*, Nordicom-Nytt.
- Carleheden, Mikael og Margareta Bertilsson (ed.) (1995). *Det goda livet. Etik i det (post)moderna samhället. Om renässansen för en borttappad disciplin*, Stockholm: Brutus Östlings Bokforlag.
- Christensen, Erik (1990). *Nye værdier i politik og samfund - paradigmeskift og kulturbrydninger*, Høbjerg: Forlaget Hovedland.
- Cohen, Jean L. og Andrew Arato (1992). *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Dalberg-Larsen, Jørgen (1984). *Retsstaten, velfærdsstaten og hvad så? - Sammenhænge mellem retsudvikling og samfundsudvikling set i et retssociologisk perspektiv*, København: Akademisk forlag.
- Financial Times* (October, 13. 1994). „Plenty of hurdles remain“.
- Foucault, Michel (1979). *Discipline and Punish*, New York: Vintage Books.
- Foucault, Michel (1986). *Njutningarnas bruk. Sexualitetens historia II.*, Söndertälje: Gidlunds Bokforlag.
- Habermas, Jürgen (1983). *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (1992a). „Further Reflections on the Public Sphere“, pp. 421-457 i Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Habermas, Jürgen (1992b). *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hann, Chris og Elizabeth Dunn (ed.) (1996). *Civil Society. Challenging Western Models*, London and New York: Routledge.
- Havel, Vaclav (1990). „Politikk og samvittighet“, *Forsøk på a leve i sannhet. Essays og taler 1977-1990*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Henriksen, Lars Skov (1994). „Det civile samfund: Tilbage til politisk filosofi“, *Norsk Statsvitenskapeligt Tidsskrift*, nr. 4, pp. 357-374.
- Hernes, Gudmund (red.) (1978). *Forhandlingsøkonomi og blandingsadministrasjon*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Klausen, Kurt Klaudi (1989). „Den tredje sektor. Frivillige organisationer mellem stat og mar-

- ked", pp. 227-282 i Kurt Klaudi Klausen og Torben Hviid Nielsen (red.), *Stat & Marked*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Levinas, Emmanuel (1991). *Otherwise than Being or beyond Essence*, Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers.
- Lindblom, C. E. (1977). *Politics and Markets. The World's Political-Economic Systems*, New York: Basic Books.
- Luhmann, Niklas (1990). *Paradigm lost: Über die ethische Reflexion der Moral*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, Niklas (1993). *Das Recht der Gesellschaft*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- MacIntyre, Alasdair (1984). *After Virtue. A Study in Moral Theory*, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Nielsen Torben Hviid (1984). „Stat, civilt samfund og marked som organisationsformer“ fra *Samfundøkonomen*, nr. 3, pp. 4-11.
- Nielsen, Torben Hviid (1988). „Det civile samfund mellem stat og marked“, *Samfund og magt*, pp. 81-109.
- Nielsen, Torben Hviid (1994). „Medborgerskabets dyder og samfundsmoraler“, pp. 93-123 i Johannes Andersen og Lars Torpe (red.), *Demokrati og politisk kultur*, Herning: Systeme.
- Nielsen, Torben Hviid (1996). „Ego, Alter og intersubjektiviteten. Trevariationer over moral, samfund og politik“, pp. 185-216 i Einar Lie, Sissel Myklebust og Torben Hviid Nielsen (ed.), *I teknologienes tegn*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Norges Offentlige Utredninger, NOU 1988, *Frivillige organisasjoner*.
- Selle, Per (1992). „Voluntary Organisations and the Welfare State. The Case of Norway“, *Voluntas - International Journal of Voluntary and Non-profit Organisations*, Vol. 4, no. 1.
- Sejersted, Francis (1993). „Marked og moral. Om det gode samfunns avhengighet av moralsk tvilsomme handlinger“, pp. 17-46 i *Demokratisk kapitalisme*, Oslo: Det Blå Bibliotek, Universitetsforlaget.
- Sartre, Jean Paul (1986). *Etik*, København: Rhodos.
- Taylor, Charles (1991). „Die Beschwörung der Civil Society“, pp. 52-81 i Krzysztof Kichalski (hrsg.), *Europa und die Civil Society*, Castelgandolfo-Gespräche 1989, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Tester, Keith (1992). *Civil Society*, London and New York: Routledge.
- Thyssen, Ole (1995). *I hinandens øjne. Bidrag til en kynisk etik*, København: Gyldendal.
- Torpe, Lars (1995). „Brugerdemokratiet som organisationsform mellem offentlig og privat sektor“, Paper, LOS-konference, Bergen, 24.-25. april.
- Walzer, Michael (1990). „The Communitarian Critique of Liberalism“, *Political Theory*, Vol. 18, No. 1, pp. 6-23.
- Walzer, Michael (1991). „The Ideal of Civil Society. A Path to Social Reconstruction“, *Dissent*, Spring pp. 293-304.
- Wiederberg, Karin (1986). „Ett kvinnorperspektiv på välfärdsstaten, marknaden og det civile samhället“, pp. 29-39 i Ann-Dorte Christensen et al. (ed.), *Velfærdstaten i krise II. Samfundsmæssige organisationsmåder og politiske institutioner*, Aalborg: Aalborg Universitetscenter.
- Wolfe, Alan (1989). *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligations*, San Francisco: University of California Press.